

Talende sten

Af Carsten Bach-Nielsen

Lektor i kirkehistorie, lic. theol & exam.art.

I pestens Europa, i 1300- og 1400-tallet, skete der et skred i dødsopfattelsen. Man spurgte sig selv, hvorfor Gud lod så mange dø af den onde og uforståelige sygdom. Halve byer og hele landsbyer blev uden forskel udryddet, døden mejede med hård og ubønhørlig hånd. Omsorgen for de døde skulle varetages af de efterladte. Nu var der imidlertid pludselig ikke spor af sikkerhed for, at de ville kunne det. Efterslægten ville såmænd meget snart også blive mejet ned af manden med leen. Man gjorde sig snart ingen illusioner.

Dette sammenbrud var en rystende tanke for mennesker, der havde levet i nære sociale sammenhænge i landbosamfundet eller under de højt udviklede sociale former i de handelsbyer, der ved den tid var opstået. Der skulle så lidt til, så var man pludselig alene i verden, i døden, hvor ingen ville huske en, hvor ingen levende ville bede for ens sjæl i skærsilden.

Dét, at det ikke længere rummede sikkerhed og forvisning at henvende sig til og stole på familien ved hjælp af et testamente, at man knap nok kunne regne med kirken, med ordrer og lægbroderskaber eller andre, der kunne vise den døde den evige omsorg frem til dommedag – stillede spørgsmålet, hvem man så kunne henvende sig til? Man måtte gå så vidt som blot at håbe på at få et levende menneske i tale, tilfældige kristne mennesker, man ikke nødvendigvis kendte i forvejen – folk der bare gik forbi. Forbi ens grav. Det er ganske vist lidt sent at henvende sig til andre, når man er død – og det forudsætter, at der er et medium til at tale for en.

Ved samme tid begynder gravsten og monumenter at opvise makabre fremstillinger af de døde som skeletter og benrader. Man måtte nemlig demonstrere sin elendighed og ydmyghed, sin afstandtagen til det syndige kød. Man måtte i al elendigheden trods alt søge at vække opsigt – og derved fange den ukendte vandrers opmærksomhed. Opfindsomheden og ydmygheden kunne finde udtryk i, at den døde for-

talte den endnu levende en sandhed, som denne ville have godt af at lægge sig på sinde. Gravene bliver moralske, de bliver talende, råbende, støjende i deres skrevne henvendelser.

Folk, der bare går og passerer, er uopmærksomme. De spilder deres tid. De skal ikke gå og dandere den, men for deres sjælfrelses skyld læse, lytte og lære. At bede vejfarende standse op med ordene "stat vandringsmand" eller "gør holdt, du der vandrer" var en antik romersk strategi. Ordene mejsledes ind i de gravsten, der tit placeredes langs med vejene. Romerne var som besatte af sten, der talte til nutiden og eftertiden. Patrick Kragelund skriver: "Hvadenten den var lille eller stor: en begivenhed synes altid at have kunnet påregne en indskrift. Selv det beskedneste liv kunne på den vis få del i stenens evighed". Det nye er således ikke, at man lader sten tale, men at stenedes opfordringer i senmiddelalderen begyndte at lyde inde i kirkerne, dér hvor folk nu passerede forbi grave.

De tre levende og de tre døde i Tuse Kirke. Isefjordsmesteren ca. 1460-80. Foto: Carsten Bach-Nielsen.

En typisk moralitet, der handler om, at levende bliver pas-set op af de døde, findes i den måske oprindeligt arabiske legende om de tre levende og de tre døde, der vandt indpas i Europa i slutningen af 1200-tallet. Den fandt stor udbredelse overalt, på grave, i tidebøger og kalkmalerier. Som sådan er den flot udmalet omkring 1350 i Bregninge Kirke og omkring hundrede år senere i Tuse Kirke – begge på Vestsjælland. Tre konger kommer ridende i det fineste modetøj og på de bedste heste, men bliver holdt an af tre dødninge, der er ved at miste deres kroner, som ikke længer kan sidde fast på deres afpillede isser. De siger "Det I er, det var vi. Hvad vi var, skal I blive". Her findes altså motivet med at de døde passer de levende op og formaner dem. Blandt andet om at ydmyge sig, for døden agter ikke magt og fornem byrd. Den er aldeles standsnivellerende.

Hovedtanken i denne legende mødes i en lang række europæiske grave, der udtrykker frygt og bemyrning. En nederlandsk grav tager således til orde: "Hven du end er, der går her forbi, se til dette menneske og sørg Jeg er hvad du vil blive; hvad du er, det var jeg selv. Jeg bønfaller dig, bed for mig". Denne type gravskrifter, hvor det er graven, der med sin skrift taler på den dodes vegne, er skabt sådan, at den døde som gengæld for den påmindelse om dødens uundgåelighed – selv for fornemme folk – regner med at få en bøn læst for sin sjæl af den tilfældige, ukendte læser.

Renæssancetiden overtager brugen af de talende sten, der overalt i kirkerne søger at standse den vandrende. Efterhånden blev det en tom og ydre kunstnerisk form at lade gravene passe folk op; i virkeligheden ved man jo godt, at det er en illusion, at sten – herunder gravsten – skulle kunne tale. Især i baroktiden i 1600-tallet begyndte digtere som Thomas Kingo kunstnerisk at lege med og problematisere tanken om, at det vitterligt skulle være stenen, der talte. For hvis en sten kan tale, kan den vel også høre. Her er Kingo dog ganske i overensstemmelse med antikken, hvor der fremstilledes marmorsteler med ører, der kunne modtage bønner. Man kan således som digter vende perspektivet og begynde åbenlyst at diktere til stenen, som i grunden er dum – det vil sige stum. Den er som en båndoptager eller en computer, der modtager, som har plads til at lagre det sagte. Man skærer med sin stemme ind i stenen, der så at sige sættes i stand til at gemme og afspille mere komplicerede meddelelser til omverden og eftertiden. Jo højere man råber ind i stenen, des tydeligere vil den give sit budskab fra sig. Kingo kan lade stenen føre en dialog med læseren om, hvorvidt selvsamme læser i virkeligheden er en ufølsom sten, en flintesten – og

derfor selvfølgelig lades kold af den talende sten – eller han kan beskrive den talende sten som en død kampesten, der taler fyrige ord om det liv, der var i den afdøde – og som endnu lever stærkt i mindet.

Kingo var barokdigtningens førstemand i Danmark. Ved siden af ham opstod en række mere eller mindre begavede eller heldige digtere. Nogle var endda præster, der var ganske ferme til at bruge barokkens stil og billedsprog. Kingo kendte mange af dem, for de ville gerne have, at han skrev ærevers i deres bøger, så de bedre kunne sælges. En af dem var sognepræsten i Udbyneder, forfatteren Villads Nielsen (1607-1681), der kom i et fælt skænderi med sit herskab på Overgård ved Mariager Fjord; så alvorligt at fru Augusta von Rumohr forbød, at der efter hans død ophængtes et epitafium over ham i Udbyneder Kirke. Derfor kunne Villads Nielsen kun få en gravflise i kirken med en latinsk indskrift, der passer sin betragter op ved at udtale ordene: "Siste Viator" – "stands vandringsmand"!

Hr. Villads Nielsen, der var kendt for sit forfatterskab til populære barokke opbyggelsesskrifter, fik i stedet sit epitafium i Kastbjerg Kirke. Det meddeles derpå, at det er hans

Villads Niensens indskrift i Kastbjerg Kirke.
Foto: Carsten Bach-Nielsen.

enke Margrette Christophersdatter Helsing, der har ladet monumentet oprette.

Selve hovedteksten lyder sådan:

Til den fromme Læsere
Du dumme skaarne Steen, som kand dog Vidne bære
Tal vel, viis hvad du veed om dem, du staar til Ære
Du, om du kunde, vel gav Svar, jeg er for ringe
Til saadan Helgens Roes blant alle ud at bringe
Dig svaris [svares], viis kun frem dit Steene-skaaren Minde
Hos fleere Vidner og dybt Hierte-skaaren Sinde
De døer, men Vidner Tolf dem neppe nogen feyler [mangler]
Igien med Pen og Prendt den Dødes Roes beseiler [besegler]
Om de da, Verden med, ja du og alle Steene
Forgaaer sit vidne dog ey feiler [mangler] disse Beene,
Naar de faar Siæle-pryd, skal Herrens Vidne lyde:
Troe Tienere skal ind, og Herrens Glæde Nyde
Her er en Guds Mands Grav, ingen røre hans Been
2. Reg. XXIII. Ver. XVII. og XVIII.

Indskriften er et helt lille forsøg på dialog med en stum, idet den stumme, dumme, livløse sten i selve sin egen indskrift bedes om at afgive sin levende stemme. Det kan den jo ikke, men hvis den kunne, ville den vel beskedent sige, at den var for ringe til at udbringe en så stor helgens ros. Men nej. Svaret tilbage til stenen vil være, at den roligt kan bringe budskab til nye vidner og hjerteskårne sind. Ganske vist dør sådanne nye vidner også, men den dødes ros vil fortsat være beseglet af tolv vidner (nemlig Villads Nielsens 12 skrevne, trykte og udgivne bøger). Om verden så endda engang forgår med sten og skrifter, da vil disse ben dog have deres sidste vidne, Gud, når de på den yderste dag skal sammenføres med og modtages til prydt af sjælen. Da skal der over for Herrens vidne (Villads Nielsen) lyde det vidnesbyrd fra Gud selv, at han skal gå ind og nyde Herrens glæde.

Der er tale om en ganske nøje graduering af vidner. I den ene ende en stum og dum sten – i den anden Gud Herrens levende røst! Vejen af vidner går altså fra den skårne sten over de hjerteskårne sind, videre via de tolv trykte bøger til den dødes ben, så den dødes sjæl – og endelig Gud selv. Der er tydeligvis en nøje graduering i materiale. Gud er det modsatte af den hårde og dumme sten.

Ved denne tid er det, at man visse steder i Jylland møder indskrifter på altertavler, der i deres indskrifter forsikrer betragteren om, at de kun er sten eller træ, kun døde ting –

ikke levende, forkyndende væsener, der kan bevæge den kristne betragter. Derfor må betragteren finde det sande liv i sit eget blodige og bankende hjerte. Vejen går fra det ydre til det indre – og dermed skabes nye billedverdener og nye betydningsmæssige konstruktioner. Kingo havde deltaget i legen ved at forfatte teksten på æsken med de nyresten, der blev årsag til Ole Borchs død – at de var mordersten! Og at man burde græde over det, hvis man ikke selv var det – altså sten.

Tænk på, hvad der kan ske, hvis man nu faktisk bærer navnet Steen. Det gjorde en godsejer på Aunsbjerg, der fik sig et mægtigt epitafium i Sjørslev Kirke syd for Viborg. Det morsomme ved epitafiet er, at det slet ikke er lavet af sten, men er lavet af træ, der er malet så det imiterer sten.

Om Steen Jørgensen lyder det således:

Efter at
 Siælen var indlat i Himlen,
 Legemet nedsat i Graven,
 Blev denne Tavle opsat i Kirken,
 At Mindet maatte blive fortsat i Verden,

Steen Jørgensens epitafium i
 Sjørslev Kirke.
 Foto: Carsten Bach-Nielsen.

Af den i live Velbaarne nu i Döden salige,

STEEN JØRGENSEN.

Til AUNSBJERG,

Deris Kongl. Majsts Velbetroede CommerceRaad

Der fra sin Fødsels Tiid 1677, gjorde sig med Tiiden beknt af,
Adskillige Godser, og Kongl Comissioner at forvalte, og rrette.

Dend Velædle og Velbaarne

Jomfrue MARIE CATHRINE BALSLEV,

Hvormed han imidlertid 1705 til Ægtefælle blef af Himlenegavet,
Var Ham til Hierte-Sorg, uden Livs Arvinger 1722, ved Dødh berøvet,
Men dette dybe Saar, denne Hiertesorg blev, ved Himlens forsørg, rbunden og for-
vunden,

Da den Velædle og Velbaarne, af Dyd og fromhed Biæknkte,

Jomfrue MARIE CATRINE BALSLEV,

Ved en nye ægte forening 1723 gjorde ham igjen til en Glædig Mand,
Og efterhaanden til en Lykkelig Fader af 10 Lydige Børn 5 Sønner og 5 Døttre,
Hvor af den ene Søn er gaæn foran til Himlen, Resten efterlat i Verden.
Men denne Mageløse Moder døde den 1. Sept: 1744 fra Ham og de Moderløse Pøder,
Da Hand af en bedrøved Erfaring erfarede, at Hans Kraft var ikke søn Hands Navn af
Steen, (Job 6,12)

Thi Hendes Død var den Prøve-Steen, der lagde dobbelt Tynge til den Steen-Syge,
Hvor paa Hand siden i 10 Aar, Enlig bar med den største Taahodighed,
Indtil Døden, dn 30 Nov: 1754 lagde ham i altergulvet hos sin Lives edel Steen under
en Ligsteen.

I sine Anslag var han forsigtig,	I sine Gierninger fornutig,
I at forestaa sit eget Huus flittig,	I at forvalte andresreedelig
I sin Omgang Behagelig	I sin Lidelse Taalmodig
I begge sine Ægteskaber heldig	I alle sine Børn Lykkkdig,

Af hvilke han saae, før sin død, 3 Døttre ved Guds forsyn forsynede ned brave Mænd.
Endelig satte Hand den ældste Søn at boe i sit Fædre sted og at væri de Umyndige i
Faders sted,

Men først og sidst Gud til Fader og Forsvar før Dem ale,

Og gik saaledes Ærefuld af Verden, Trøstefuld til Døden, Glædefull ind i Himlen.

Læsere Gak du bort, og

Gjør du lige saa ~

Der er heri en lille, men markant henvisning til Jobs Bog, 6,12, der efter samtidens bibeloversættelse lyder: "Mon min kraft er kraft af steen? Mon mit kiød er af kaaber". I den nyeste oversættelse mere mundret: "Er jeg stærk som sten? Er min krop som bronze?"

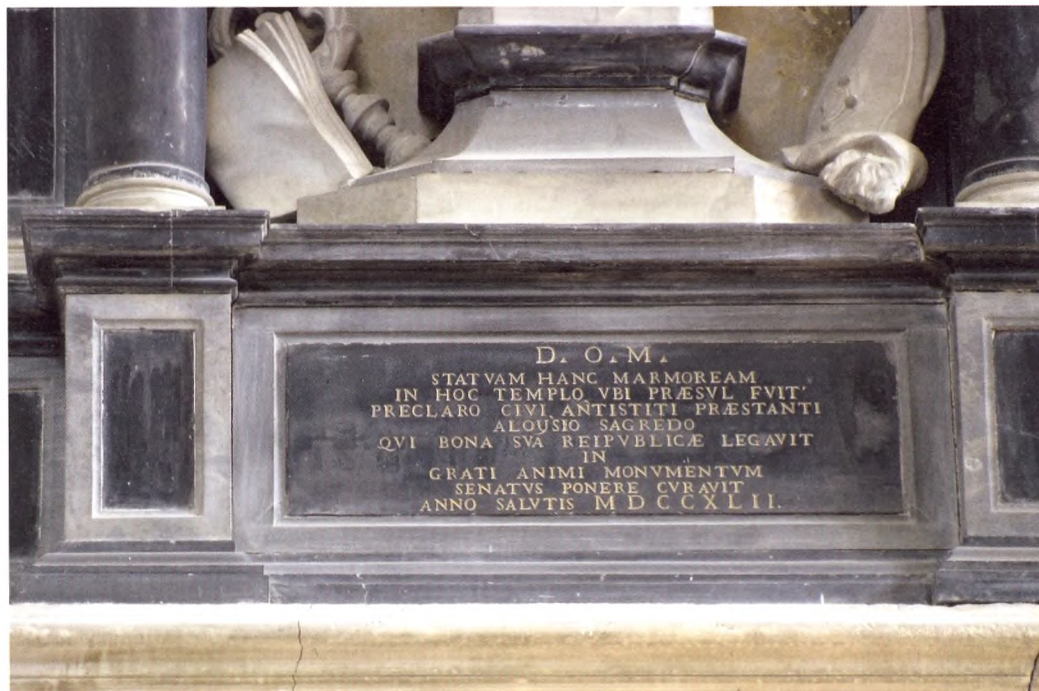
Det er jo her navnet Steen, der på barok vis improviseres over; alle tænkelige varianter af sten knyttes til den døde eller levende Steen – prøvesten, ædelsten, ligsten.

Biskoppen, samleren, historikeren Erik Pontoppidan udgav 1739-1741 en mægtig samling af danske indskrifter: De berømte mænds indskrifter eller kuriøse indskrifter, der var værd at gemme på. Dens titel var *Marmora Danica*, en titel, der er skabt med forbillede i latinen, hvor "marmora" betyder indskrifter på marmortavler, også skønt ikke alle danske tavler nødvendigvis var hugget i marmor. Marmor er nemlig de fine folks medium. I den tidligere domkirke S. Pietro in Castello i Venedig findes et dejligt bispeepitafium opsat på nordmuren nær koret. Indskriften er ikke så lang. I den får vi at vide, at senatet med taknemmeligt sind satte dette monument, marmorstatuen over Aloysius Sagredo, der var en fremragende forstander, fortræffelig borger og leder af bispeforsamlingen, og som testamenterede republikken sin ejendom i frelsens år 1742. Det lyder jo godt, at en så gavmild og fattig mand modtager denne offentlige ære, men i sidste

Aloysius Sagredos marmor-epitafium i S. Pietro i Venezia. Helhed. Foto: Carsten Bach-Nielsen.

Aloysius Sagredos marmor-epitafium i S. Pietro i Venezia. Detalje. Foto: Carsten Bach-Nielsen.

ende er det jo hans egne penge, der er gået til at skabe den stolte statue. Og så af marmor – udtrykkeligt.

Der er et stykke vej fra Venezia til Vestfyn, hvor landsbyen Gamborg ligger syd for Middelfart. Den har vel først og fremmest skrevet sig ind i dansk kunsthistorie ved at være fødested for maleren Jens Juel. Flankerende våbenhusets dør ses to ganske store, men dog simple gravsten. Det er gravsten for Jens Juels forældre, faderen, degnen Jørgen Jørgensen og moderen Elisabeth Wilhelmine Juel. Her er det særligt den fædrene gravsten, der er interessant, idet den er en gravsten for en simpel mand, en degn på landet, ikke en potentat, der har store gerninger at opvise. Gravstenen vil således afstå fra enhver form for falsk stolthed, men spørgsmålet er, om den så ikke ender i den anden grøft, nemlig den falske beskedenhed?

HER HVILER I IORDEN
EFTER 72 AARS REDELIG VANDEL
PAA IORDEN
IÖRGEN IÖRGENSEN
VIRKSOM I SIN SNEVRE KREDS
UNGDOMMENS TROFASTE VEILEDER
SOM DEGN I GAMBORG I 46 AAR
FROM
GODMODIG
OG ELSKET AF ALLE
EYEGOD ÆGTEMAND
IMOD SIN EFTERLEVENDE HUSTRUE
ELISABETH WILHELMINE IUEL
SOM HAN
EFTER 51 AARS ÆGTESKAB
FÖRSTE GANG BEDRÖVEDE VED SIN DÖD
DEN 4 IUNI 1796 I SIN ALDERS 72 AAR
RETSKAFFEN FADER
FOR 3 BÖRN
HVOR AF 2 ENDNU LEVENDE
SIGNE HANS MINDE[.]
LÆSER
HVAD DET STOLTE MARMOR
SAA SIELDEN SAGDE
SIGER DEN PRAGTLÖSE STEEN[:]
SANDHED

Marmor er altså opfattet som en stolt sten over stolte mennesker, der søger en falsk ære. Jørgen Jørgensens minde er sta-

dig signet, holdt i minde og hævd – ikke af stenen sådan set, men af de to endnu levende børn. Der udspiller sig en række kampe i denne indskrift, den simple sten mod den stolte marmor; den døde sten over for de levende, erindrende efterkommere, der holder mindet om faderen i ære.

Vi er i en følsom tid, hvor spørgsmålet om mediet er interessant. Hvordan forholder følelserne sig til det, der er og bliver dødt? Faktisk er indskriften på Jørgen Jørgensens hustru, E. W. Juels gravsten ved siden af ret påfaldende i så henseende. Her læses nemlig nederst følgende markante og fyndige udsagn:

DE FROMMES GRAVE ER ALTERE
EFTERSLÆGTEN OFRER TAARER
PAA DEM

Nu er der her vitterlig ikke tale om helgengrave, men om – givetvis – fromme menneskers grave. De har deres funktion i at udgøre altre, steder, hvor man kan ofre. Ikke til guderne og ikke døde ting. Altrene er udelukkende for familien, efterslægten og det, der lægges på dem som taknemmelighedens offergaver, bør være tårer. Vi står ved denne gravsten fra 1799 lige på tærskelen til romantikken. Den var blæst i gang ved Jens Juels landskabsmalerier fra højderne bag Middelfart

Gamborg Kirke. Gravsten over Jørgen Jørgensen og over Elisabeth Wilhelmine Juel. Foto: Carsten Bach-Nielsen.

og med svimlende udsyn over Lillebælt. I litteraturen skulle det blive andre, der romantiserede verden.

Nikolaj Frederik Severin Grundtvig var blandt de digtere, der lod romantikken få stemme i Danmark. Han engagement i begivenhederne under englandskrigene 1801 og 1807 var stort. Danmark led, både nederlag og tab for til sidst også at miste flåden – på nær nogle få skibe, der ikke var i hjemlige farvande i 1807. Willemoes hørte til blandt de unge patrioter, de unge danske søofficerer, der faldt for overmagten ved lineskibet Prins Christians endeligt ved Sjællands Odde i 1808. Det blev Grundtvig, der kom til at slå lyren – og med hvilke nye toner:

HER ER JEG SAT SOM EN BAUTASTEEN
AT VIDNE FOR SLÆGTER I NORDEN
DANSKE DE VARE HVIS MØRE BEEN
UNDER MIG SMULDRE I IORDEN
DANSKE AF TUNGE AF ÆT OG AF ID
THI SKAL DE NÆVNES I LØBENDE TID
FÆDRENE VÆRDIGE SØNNER

Indskriften står at læse på monumentet på Odden Kirkegård. Det er ofte nok blevet påpeget, at mennesket, digteren Grundtvig her gør sig til en bautasten, en levende og talende oldnordisk mindesten på de danske heltes grave. Han er deres stemme og den stemme, der fra stenen bedyrer og forlanger, at de unges navn vil blive nævnt til evig fremtid.

Der er således slet ikke tale om en bautasten, men om en elegant klassisk søjle med krans og hjelmprydelse øverst. Den er tegnet af fontænemester Peder Friis og udført af C.F. Køppen i 1810. Selve indskriftstavlen er heller ikke skabt i bautaens hårde granit, men i det fine marmor med gyldne bogstaver. Den er flankeret af *fasces*, økser omvundet med knipper af stave, et klassisk romersk symbol på magten, der på den tid var del af den nationale franske heraldik. Ikke en prunkløs sten, der taler sandhed, som vi mødte den i Gam-borg – faktisk det modsatte, et stykke stolt marmor.

Der er i og for sig intet mærkeligt i, at en sten tager til orde og med hele sin hårde og mejslende autoritet sætter sig igennem over for tilhørere og læsere. Alt andet i verden er jo flygtigt. Men det ligger slet ikke i romantikken at lade sten tale. Romantikken beror netop på det anelsesfulde, det der taler til den følsomme personlighed. Her står Grundtvig altså med et ben i fortiden og taler ind i fremtiden.

Siden da var der ikke så mange sten, der ligefrem lukkede op for deres direkte henvendelser. Det ville også have været

Grundtvigs mindeskript over de døde fra linjeskibet Prins Christian på Odden kirkegård. Foto: Forfatteren.

ubehageligt for den følsomme kirkegårdsvandrer i 1800-tallet. Talestrømmen gik ad andre veje, om end Jeppe Aakjær, da han digtede om Jens Vejmand, ret behændigt kunne afslutte med kontrasten mellem liv og død, forbindelsen mellem liv og sten. Vejmandens liv var fuld af sten, men på hans grav i døden, man gav ham aldrig en. Da må man jo indrømme, at verden er hård og ufølsom som – sten.

Litteratur:

Carsten Bach-Nielsen, "Hjerteblood og næsegrus", *Geni og apostel. Litteratur og teologi*, red. David Bugge, Frederiksberg 2006, s. 85-100.

Anders Bæksted, "Yngre danske indskrifter", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1961, s. 85-100.

Kathleen Cohen, *Metamorphosis of a Death Symbol. The Transi Tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance*, University of California Press, Berkeley, L.A., London 1973.

Patrick Kragelund, "Monumentalindsskrifter i Enevældens Danmark (1770-1810)", *Piranesi. Italienske Studier*, red. Patrick Kragelund, Annette Rathje og Gert Sørensen, 5, 1990, s. 87-99.

P. Johansen, *Dødens Billede*. København 1917.